

ІСТОРІЯ

УДК 94:008(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-2-1>

Світлана МУРАВСЬКА,
 orcid.org/0000-0003-4971-7312
 доктор історичних наук, доцент,
 доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
 Національного університету «Львівська політехніка»
 (Львів, Україна) svitlana.v.muravska@lpnu.ua

МІЛІТАРНА СПАДЩИНА АГРЕСІЇ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ

У результаті війни, яку Росія веде проти України з 2014 р. із черговим витком агресії після 24 лютого 2022 р. утворилася і цей процес триває окрема категорія мілітарної (військової) спадщини: різного роду артефактів та письмових документів, військових меморіалів та кладовищ; міських укріплень, казарм, районів польових укріплень. Спроба компанії VisitUkraine у серпні 2022 р. запровадити туризм окремими із зазначених місць нашкодувала на спротив суспільства через етичну сторону питання, яка полягає передусім у часовій близькості та емоційній пам'яті. Стаття є спробою проаналізувати особливості мілітарної культурної спадщини, утвореної в ході війни, та специфіку управління нею.

Адже мілітарна спадщина людства має особливий характер, оскільки історія воєн – не тільки історія подвигів, але й історія вбивств та нещастя мирного населення, яке страждає та гине. Така спадщина охоплює матеріальну складову, зокрема, місця, будівлі та речі. Ще одним блоком є нематеріальний – релігійні обряди, військові традиції, літературні чи музичні твори, навіяні воєнними подіями, щоденники тощо, який більше апелює до індивідуальної та соціальної пам'яті та наповнює спадщиною емоційністю.

Завдання управління військовою спадщиною полягає в тому, щоб знайти спосіб розповісти історію з різних точок зору і при цьому зберегти історичну правду. Тому важливо, аби всі учасники конфлікту мали можливість інтерпретувати цю спадщину, інакше це загрожуватиме новим витком протистояння. Після завершення війни Україна теж буде стояти перед аналогічним викликом, і вже зараз потрібно міркувати над реакцією на нього.

Окремим завданням є спроба дати відповідь на питання про те, яким має бути/не бути військовий туризм в Україні після перемоги. Автор переконує, що розвиток туризму об'єктами культурної спадщини, які утворилися у результаті цинічної війни дозволить виховувати повагу молоді до героїчного і трагічного минулого. Це має стати основою її державної політики у рамках становлення національної свідомості особливої вікової категорії людей, які будуть творити її майбутнє.

Ключові слова: мілітарна спадщина, військовий туризм, темний туризм, війна.

Svitlana MURAVSKA,
 orcid.org/0000-0003-4971-7312
 Doctor in History, Associate Professor,
 Associate Professor of History, Museum Studies, and Cultural Heritage
 Lviv Polytechnic National University
 (Lviv, Ukraine) svitlana.v.muravska@lpnu.ua

THE MILITARY HERITAGE OF RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF USE

A separate category of military heritage was formed as a result of the rashyst war against Ukraine in 2014 with another round of aggression after February 24, 2022. This process continues. There are various types of artifacts and written documents, military memorials and cemeteries, city fortifications, barracks, and areas of field fortifications. The attempt of the VisitUkraine company in August 2022 to introduce tourism to some of the mentioned places encountered opposition from society due to the ethical side of the issue, which consists primarily of temporal proximity and emotional memory. The article attempts to analyze the features of the military heritage created during the war and the specifics of its management.

After all, the military heritage of humanity has a unique character. The history of wars is not only the history of exploits but also the history of murders and the misfortune of the civilian population, which suffers and dies. Such heritage covers the material component, particularly places, buildings, and things. Another block is intangible – religious

rites, military traditions, literary or musical works inspired by war events, diaries, etc., which appeal more to individual and social memory and fills the legacy with emotion.

The challenge of military heritage management is to find a way to tell the story from different perspectives while preserving the historical truth. Therefore, all participants in the conflict must have the opportunity to interpret this heritage. Otherwise, it threatens a new round of confrontation. After the war's end, Ukraine will also face a similar challenge, and now it is necessary to think about its reaction.

A separate task is an attempt to answer the question of what military tourism should/shouldn't be like in Ukraine after the victory. The author supposes the development of tourism through cultural heritage sites formed as a result of a cynical war will allow cultivating youth's respect for the heroic and tragic past. It should become the basis of its state policy within the framework of forming national consciousness of a particular age category of people who will create its future.

Key words: military heritage, military tourism, dark tourism, war.

Постановка проблеми. 23 серпня 2022 року відбулася Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Українська історична та культурна спадщина під час військової агресії РФ: досвід, виклики, загрози». У вступному слові перша заступниця Голови Державної архівної служби України Тетяна Ємельянова зазначила, що держава, суспільство і професійна спільнота мають бути єдині в розумінні і прагненні повоєнного відновлення наших інституцій пам'яті як критично важливих для суспільства об'єктів (Державна архівна служба, 2022). Слова спікерки насправді звучують все спектр завдань, які стоять після українцями зараз і ще гостріше будуть стояти після перемоги. Окремим блоком стоять виклики, пов'язані із утворенням нових об'єктів мілітарної (військової) спадщини як наслідків цинічної війни. **Метою статті** є дати відповіді на наступні дослідницькі запитання. Як особливості мілітарної культурної спадщини? Як варто нею управляти? Яким має бути/не бути військовий туризм в Україні після перемоги?

Аналіз досліджень. Питання української військової культурної спадщини не є надто активно обговорюваним в українській науковій спільноті. Переважно мова йде про міждисциплінарні дослідження, спрямовані на аналіз окремих пам'яток як об'єктів культурної спадщини (Федунків, 2017), особливості їхньої реновації у порівнянні із закордонним досвідом (Сергіюк, 2020). Однак близькість події, які обумовили творення цієї категорії мілітарної спадщини вплинула на відсутність досліджень, які були б прямо пов'язані із його об'єктом. Цим фактом і обумовлюється актуальність статті. Натомість дуже детальний аналіз змісту та видів військового туризму здійснила Марія Лущик (Лущик, 2021). Галина Заячківська та Аліна Сікула зробили спробу висвітлити військовий туризм як один з перспективних напрямків післявоєнного розвитку туризму в Україні (Заячківська, Сікула, 2022).

Виклад основного матеріалу. Прийняття «військової спадщини» як культурної спадщини

та необхідності збереження її інтегрованих структур у навколишньому культурному ландшафті відбулося на міжнародному рівні після заснування Міжнародного наукового комітету ICOMOS з укріплень та військової спадщини ICOFORT у 2005 р. Веб-сайт організації стверджує, що її завданням є сприяти поінформованості, збереженню та підтримці місць, пов'язаних з військовою спадщиною; проводити спеціалізовані дослідження та заохочувати застосування професійного досвіду щодо проблем збереження історичних укріплень та військової спадщини; заохочувати міжнародне співробітництво у цьому напрямку (About ICOFORT, 2022). Крім того, організація має допомагати в оцінці фортифікаційних споруд як претендентів на включення до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Польський дослідник Зигмунт Кобилінський у своїй монографії «Управління культурною спадщиною» окремий підрозділ присвятив саме мілітарній спадщині. Зокрема, він звертає увагу, що ті самі історичні події та явища можуть бути як предметом гордості, так і джерелом розчарувань і почуття провини. Адже історія воєн – це історія подвигів, харизматичних вождів, великих походів, але водночас це історія жорстокості, варварства, нещастя мирного населення, яке не бере безпосередньої участі у воєнних зіткненнях, але страждає та гине. Згадані фактори надають мілітарній спадщині людства особливий характер. Вона матеріальна, оскільки включає місця, будівлі та речі. Водночас мілітарна спадщина нематеріальна, бо охоплює релігійні обряди, військові традиції, літературні чи музичні твори, навіяні воєнними подіями, щоденники тощо. Нематеріальний аспект особливо важливий, оскільки в цьому випадку завжди сильно емоційно позначена індивідуальна та соціальна пам'ять. Такі події залишають передусім психологічні рани, які навіть через кілька десятиліть після завершення бойових дій є надто болючими, щоб ставитися до спадщини цих конфліктів емоційно байдуже. Тому оприлюднення та інтерпретація військової спадщини для громадськості є надзвичайно

важкою, оскільки, окрім об'єктивних фактів, вона має з великою делікатністю враховувати індивідуальні почуття та суспільно усталені переконання (Kobyliński, 2020 : 235).

Управління військовою спадщиною може спричинити гострі сучасні політичні конфлікти, оскільки цей процес часто пов'язано з необхідністю повалення упереджень чи міфів, що виникли навколо подій війни, а також протистояння спрощеному баченню, створеному для потреби поточної політики держави. 3. Кобилінський переконаний, що завдання управління військовою спадщиною полягає в тому, щоб знайти спосіб – зберігаючи історичну правду – розповісти історію воєнних подій з різних точок зору. Ще одна важлива думка – військова спадщина є спадщиною не лише одного етносу чи національної групи. Саме з огляду на це можливі спроби позбавити іншу сторону конфлікту права інтерпретувати цю спадщину або навіть знищити як матеріальні реліквії, так і пам'ять про події може спровокувати новий виток конфлікту (Kobyliński, 2020 : 236). Глорифікація подій Другої світової війни та усіх споріднених аспектів радянською, а згодом і російською владою музейними засобами (Рубин, 2021: 17) є яскравим прикладом, як не варто робити і до яких наслідків це може привести.

Військова спадщина включає:

- предмети - документи та архіви, фотографії та кіно, зброю та обмундирування; твори мистецтва, наприклад зображення воїнів або військових подій на картинах;
- меморіальні місця, зокрема, військові меморіали, що вшановують як окремих людей, так і трагедію геноциду цілих народів;
- військові кладовища;
- величезні будівлі та території на зразок міських укріплень, фортець, казарм, поля битв і райони польових укріплень (Klupsz, 2008: 2).

Кожна з вищезазначених категорій військової спадщини потребує різної методології дослідження, необхідної для встановлення достовірної та багатосторонньої інтерпретації об'єктів і фактів, представлених громадськості. Саме тому в рамках комплексного управління військовою спадщиною слід залучати фахівців з різних галузей науки: архівісти, воєнні історики, історики мистецтва та архітектури, археологи, пам'яткоохоронці, маркетингологів, управлінців. Водночас презентація військової спадщини несе в собі величезний туристичний потенціал (ICOMOS Guidelines, 2021: 5).

Військова спадщина — це основа, на якій розвивається особливий підвид культурного туризму. Хоча існує певна дискусія щодо популяризації окре-

мих об'єктів військової спадщини через їх асоціацію зі смертю та жорстокістю, однак цей вид туризму продовжує існувати, а міжнародний інтерес до військової спадщини зростає (Wenter, 2017: 4).

Водночас військовий туризм не має чіткого визначення в літературі, що породжує такі терміни, як “туризм на крові”, темний туризм і танотуризм. Темний туризм можна описати як відвідування місць, де сталися трагедії чи історично важливі смерті та які продовжують впливати на наше життя. Танотуризм — це подорож до місця, повністю або частково вмотивована бажанням реальної чи символічної зустрічі зі смертю. Принципова різниця між темним туризмом, танотуризмом, кривавим туризмом і військовим туризмом (або туризмом військової спадщини) полягає в тому, що перші три мають справу з будь-якою формою смерті чи трагедії, тоді як останній стосується конкретно військової історії та її тривалого спадщини (Wenter, 2017: 4).

М. Лущик серед завдань військового туризму визначає: збереження в пам'яті народу правдивої інформації про події воєнного часу, про героїчне минуле; розвиток патріотичного виховання молоді за рахунок проведення краєзнавчих екскурсій; створення програм військового туризму, які допомагають розвитку регіонів; сприяння військовим музеям та іншим об'єктам – за рахунок проведених екскурсій покращується їх популярність і фінансування (Лущик, 2021: 246).

На думку 3. Кобилінського, військова (мілітарна) спадщина має надзвичайне значення – вона потенційно може бути джерелом примирення, але також і джерелом конфлікту. Вона може бути використана на благо людства, але також може бути предметом ідеологічних маніпуляцій та односторонніх або фальшивих інтерпретацій у поточних політичних інтересах лише однієї групи. Мілітарна культурна спадщина особиста, тому що стосується особистого та сімейного досвіду, спогадів і почуттів. Водночас вона спільна, бо належить різним соціальним та етнічним груп. Це чутлива і водночас потенційно небезпечна спадщина, яка вимагає спеціальних знань, навичок, делікатності та співчуття з боку тих, хто нею керує (Kobyliński, 2020 : 237).

Г. Заячківська та А. Сікула стверджують, що після закінчення війни з Росією, за правильної комунікаційної політики органів державної влади, для розвитку військового туризму в Україні відкриваються великі можливості. Насамперед, актуальними будуть маршрути, пов'язані з війною і знаковими післявоєнними локаціями, оскільки вони викликають великий інтерес у туристів та дають змогу особисто все побачити (Заячківська, Сікула, 2022: 268). Однак спроба Visit Ukraine

влітку 2022 р. запровадити dark-туризм Україною, зокрема у звільнені від рашистів міста Бучу та Гостомель викликала скандал і спонукала організаторів відмовитися від ідеї, продемонструвавши тим самим наскільки ця тема чутлива для українського суспільства (Кушнерик, 2022). На одному із ірландських сайтів новина про такий намір вийшла із промовистим заголовком “Темний туризм - чи це етично відвідувати Україну?”, де автор розмірковує про цей підвид військового туризму, констатує, що це завжди про “вшанування пам’яті, а не святкування” (Wilson, 2022).

Можемо стверджувати, що у короткостроковій перспективі реакція на подібні ініціативи буде аналогічною. Характеристика на рівні “чутлива тема” жодним чином не описує емоцій, які у пересічного українця викликають назви “Буча”, “Ірпінь”, “Ізюм” та інші. Водночас військовий туризм має давню історію. Питання в тому, що приваблює відвідувачів на таких місцях. Виокремлюючи причини цього явища, Hasanthika Sirisena повторює думки Richard Sharpley and Philip R. Stone. Відвідувачів може привабити «проста хвороблива цікавість, через злорадство, колективне почуття ідентичності або виживання «перед обличчям насильницьких порушень колективних життєвих процедур» (Hasanthika, 2021). Новизна, бажання взяти участь у особливій пригоді також розглядаються як потенційні причини. На одному із порталів досвідчений “чорний” турист висловлює думку, що “потрібно зберігати повагу і не ображати людей”. Водночас серед мотивів, які спонукають відвідати такі місця, він наводить “в основному три речі: незвичайне, навчальне та (похмуро) фотогенічне” (Curran, 2020).

Оновлення інформації на порталі darktourism про Україну як потенційну дестинацію цього виду туризму датується вереснем 2022 р. Дописувач вказує, що тут “темний туризм на самому краю цієї концепції, адже застереженням завжди було «не повертайтеся занадто рано». Проте, очевидно, іноземні відвідувачі можуть побачити воєнні руйнування з перших рук і розповісти про це вдома. Хоча Київ наразі поза межами вогню ..., подальші подорожі до зон активних бойових дій на сході та півдні все ще виходять за межі сфери туризму, і їх слід уникати” (Dark tourism, 2022).

Висновки. Таким чином, попри емоційну складову, після завершення війни, Україні доведеться мати справу з військовою спадщиною та необхідністю прийняття управлінських рішень, як її використовувати, у т.ч. в туристичному напрямку. Такі тури можуть носити різний характер, що у т.ч. залежить від часу, який пройшов після завершення бойових дій. Крім того, різні категорії військової спадщини теж впливають на варіанти організації туристичної діяльності. Для України вкрай важливим є виховання поваги молоді до героїчного і трагічного минулого. Це має стати основою її державної політики в рамках становлення національної свідомості особливої вікової категорії людей, які будуть творити її майбутнє. Саме такі дії дозволяють зустрітися із моторошним минулим свого народу і усвідомити чинити так, аби подібні речі ніколи не повторилися. Окремою цільовою аудиторією можуть бути молоді люди із сусідніх країн (країн Балтії та Польщі), які найбільше допомагали Україні у ході цинічної агресії та здатні оцінити побачене через призму безпеки для своєї країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державна архівна служба України. Новини та повідомлення, 2022 р, 23 серпня. URL: <https://archives.gov.ua/ua/2022/08/23/%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE-%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8E/> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
2. Заячківська Г., Сікула А. Військовий туризм як один з перспективних напрямків післявоєнного розвитку туризму в Україні. *Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 1-2 червня 2022 р.). Львів, 2022, с. С.267-269. https://tourlib.net/statti_ukr/zayachkovska6.htm (дата останнього звернення: 29.09.2022)
3. Кушнерик Т. Бізнес на крові. Оператори запустили тури в деокуповані міста, виник скандал. *Главком*, 2022, 18 серпня. <https://glavcom.ua/country/society/turizm-na-krovi-operatori-pridumali-turi-v-deokupovani-mista-868843.html> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
4. Лушик М. Про поняття та види військового туризму. *Наукові перспективи*. 2021, № 7 (13). С. 241-254.
5. Рубин В. Военно-мемориальное наследие как ресурс российской культурной политики: теория, история, практика: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора культурологии, Челябинск, 2021 р., 40 с.
6. Сергіюк І. Принципи реновації військової архітектурної спадщини: український та закордонний досвід. *Матеріали Всеукраїнської науково-технічної конференції «Сучасні тенденції розвитку архітектури і містобудування»*. 2017. С. 158–159. URL: https://eprints.kname.edu.ua/50717/1/ilovepdf_com-158-159.pdf. (дата останнього звернення: 29.09.2022)

7. Федунків З. Б. Оборонні споруди Галицької землі Руського воєводства як об'єкти культурної спадщини (1434–1772 рр.), дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 26.00.05. “Музеєзнавство, пам'яткознавство”, Центр пам'яткознавства Національної академії наук України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ, 2017, 270 с.
8. About ICOFORT, the ICOMOS International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage. <https://www.icofort.org/quem-somos> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
9. Curran A. Dark tourism, explained by a real dark tourist. *Experience travel group blog*, 2020. URL: <https://www.experiencetravelgroup.com/blog/dark-tourism-explained-by-a-real-dark-tourist/> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
10. Dark tourism. Ukraine. URL: <https://www.dark-tourism.com/index.php/ukraine> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
11. ICOMOS Guidelines fortifications and military heritage, 2021. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/AGA_202111_6-1_ICOMOS_Guidelines_Fortifications_MilitaryHeritage_2021_EN.pdf (дата останнього звернення: 29.09.2022)
12. Hasanthika S. How “Dark Tourism” Warps Our Understanding of History. *Lit Hub*, December 14, 2021. URL: <https://lithub.com/how-dark-tourism-warps-our-understanding-of-history/> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
13. Klupsz L. The spirit of the military heritage places. 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: “Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible”, 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada. P. 1–11. URL: <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/136/1/77-WhFG-13.pdf> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
14. Kobyliński Zb.. Zarzadzanie dziedzictwem kulturowym. Wprowadzenie do problematyki. Warszawa, 2020, 336 p.
15. Wenter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Volume 6 (1), 2017, p.4. URL: https://www.researchgate.net/publication/313780120_Examining_military_heritage_tourism_as_a_niche_tourism_market_in_the_South_African_context (дата останнього звернення: 29.09.2022)
16. Wilson J. Dark tourism' is it ethical to visit Ukraine? 2022, 5, August. <https://www.newstalk.com/news/dark-tourism-is-it-ethical-to-visit-ukraine-1379155> (дата останнього звернення: 29.09.2022)

REFERENCES

1. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. Novyny ta povidomlennia [State Archive Service of Ukraine. News and messages], 2022, 23 serpnia. URL: <https://archives.gov.ua/ua/2022/08/23/%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE-%D0%B2%D1%81%D0%B5%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%83-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8E/> (accessed 29.09.2022) [in Ukrainian].
2. Zaiachkovska H., Sikula A. Viiskovy turyzm yak odyn z perspektivnykh napriamkiv pisliavoiennoho rozvytku turizmu v Ukraini. [Military tourism as one of the promising areas of post-war tourism development in Ukraine]. *Suchasni napriamy rozvytku ekonomiky, pidpriemnytstva, tekhnologii ta yikh pravovoho zabezpechennia: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Lviv, 1-2 chervnia 2022 r.). Lviv, 2022. P.267–269. https://tourlib.net/statti_ukr/zayachkovska6.htm (accessed 29.09.2022) [in Ukrainian].
3. Kushneryk T. Biznes na krovi. Operatory zapustyly tury v deokupovani mista, vynyk skandal [Business is on the blood. Operators launched tours to de-occupied cities, a scandal arose]. *Hlavkom*, 2022, 18 serpnia. <https://glavcom.ua/countr y/society/turizm-na-krovi-operatori-pridumali-turi-v-deokupovani-mista-868843.html> (accessed 29.09.2022) [in Ukrainian].
4. Lushchyk M. Pro poniattia ta vydy viiskovoho turizmu [About concepts and types of military tourism]. *Naukovi perspektyvy*. 2021, № 7 (13). S. 241-254. [in Ukrainian].
5. Rubin V. Voенно-memorialnoe nasledie kak resurs rossiyskoy kulturnoy politiki: teoriya, istoriya, praktika [Military memorial heritage as a resource of Russian cultural policy: theory, history, practice]: avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora kulturologii, Chelyabinsk, 2021 r., 40 s. [in Russian].
6. Serhiuk I. Pryntsypy renovatsii viiskovoi arkhitekturnoi spadshchyny: ukrainskyi ta zakordonnyi dosvid [Principles of renovation of military architectural heritage: Ukrainian and foreign experience]. *Suchasni tendentsii rozvytku arkhitektury i mistobuduvannia, Materialy Vseukrainskoi naukovo-tekhnichnoi konferentsii*. 2017. S. 158–159. URL: https://eprints.kname.edu.ua/50717/1/ilovepdf_com-158-159.pdf. (accessed 29.09.2022) [in Ukrainian].
7. Fedunkiv Z. Oboronni sporudy Halytskoi zemli Ruskoho voievodstva yak obiekty kulturnoi spadshchyny (1434–1772 rr.) [Defensive structures of the Galician land of the Russian Voivodship as objects of cultural heritage (1434–1772)], dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk (doktora filosofii) za spetsialnistiu 26.00.05. “muzeieznnavstvo, pamiatkoznavstvo”, Tsentр pamiatkoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy y Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii ta kultury, Kyiv, 2017, 270 s. [in Ukrainian].
8. About ICOFORT, the ICOMOS International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage. <https://www.icofort.org/quem-somos> (accessed 29.09.2022)
9. Curran A. Dark tourism, explained by a real dark tourist. *Experience travel group blog*, 2020. URL: <https://www.experiencetravelgroup.com/blog/dark-tourism-explained-by-a-real-dark-tourist/> (accessed 29.09.2022)
10. Dark tourism. Ukraine. URL: <https://www.dark-tourism.com/index.php/ukraine> (дата останнього звернення: 29.09.2022)
11. ICOMOS Guidelines fortifications and military heritage, 2021. URL: https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/AGA_202111_6-1_ICOMOS_Guidelines_Fortifications_MilitaryHeritage_2021_EN.pdf (accessed 29.09.2022)
12. Hasanthika S. How “Dark Tourism” Warps Our Understanding of History. *Lit Hub*, December 14, 2021. URL: <https://lithub.com/how-dark-tourism-warps-our-understanding-of-history/> (accessed 29.09.2022)

13. Klupsz L. The spirit of the military heritage places. 16th ICOMOS General Assembly and International Symposium: “*Finding the spirit of place – between the tangible and the intangible*”, 29 sept – 4 oct 2008, Quebec, Canada. P. 1–11. URL: <http://openarchive.icomos.org/id/eprint/136/1/77-WhFG-13.pdf> (accessed 29.09.2022)

14. Kobyliński Zb.. Zarzadzanie dziedzictwem kulturowym. Wprowadzenie do problematyki. Warszawa, 2020, 336 p. [in Polish].

15. Wenter D. Examining military heritage tourism as a niche tourism market in the South African context. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, Volume 6 (1), 2017, p.4. URL: https://www.researchgate.net/publication/313780120_Examining_military_heritage_tourism_as_a_niche_tourism_market_in_the_South_African_context (accessed 29.09.2022)

16. Wilson J. Dark tourism’ is it ethical to visit Ukraine? 2022, 5, August. <https://www.newstalk.com/news/dark-tourism-is-it-ethical-to-visit-ukraine-1379155> (accessed 29.09.2022)